

HOZIRGI ZAMON QORAQALPOQ SHE'RIYATINI G'OYAVIY- MAVZULI BADIY-ESTETIK JIHATLARI

Xudaybergenov Nursultan

O'zDSMI Nukus filiali 2 kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7583185>

ARTICLE INFO

Received: 18th January 2023

Accepted: 29th January 2023

Online: 30th January 2023

KEY WORDS

Teatr san'ati, spektakl, milliy kolorit, rejissyor, dekoratsiya, musiqa, tarixiy unsurlar, xalq qo'shiqlari, og'zaki xalq amaliy san'ati.

ABSTRACT

Lirik va epik asarlarning barcha turlari qadimiy va boy tarixga ega qoraqalpoq folklorining asosini tashkil etadi. Lirik janrdagi asarlarga xalq, marosim qo'shiqlari (yor-yor, xaujar, jo'qlov, ramazon, gulapsan, badik va b.), aytis (naql, qo'shiq bellashuvi), matal va matal, matal, tez gaplar; epik janrdagi asarlarga ertaklar, ertaklar, xalq ertaklari, dostonlar kiradi.

Qoraqalpoq yarim o'troq hayot kechirib, sug'orma dehqonchilikni chorvachilik (ayniqsa, qoramol) va baliq ovlash bilan qo'shib olib borganlar. Qoraqalpoqlarning aksariyat qismi XVI-XVIII asrlar o'rtalarida Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi bo'ylari (Turkiston, Jankent, Chirikrabot) hamda bir qismi Orol mintaqasida (Qo'ng'iroq, Shohtemir shahri) yashashgan. Biroq Yoyiq va Emba daryolari bo'ylarida ham qoraqalpoqlar istiqomat qilganliklari haqida ma'lumotlar bor. XVI- XX asr boshlarida qoraqalpoqlarda xo'jalik, ijtimoiy va oilaviy hayotda urug'-qabila tizimi va patriarxal-urug'chilik munosabatlari qoldiqlari saqlanib qolgan. [1.B.45-46]

Qoraqalpoq tili - turkiy tillarning qipchoq guruhiga mansub tillardan; qozoq va no'g'ay tillari bilan birgalikda qipchoq tillarining qipchoq-no'g'ay guruhchasini tashkil etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat tili (o'zbek tili bilan birga). Asosan, Qoraqalpog'istonda, shuningdek, Xorazm, Navoiy, Buxoro viloyatlari hamda Qozog'iston va Turkmanistonning unga qo'shni hududlarida, Rossiya Federatsiyasi va Afg'onistonda tarqalgan. Qoraqalpoq tilida so'zlashuvchilarning umumiy soni 425 ming kishidan iborat (o'tgan asrning 90-yillari o'rtalari). Qoraqalpoq tili asosan, 2ta: shimoliy-sharqiy va janubiy-g'arbiy lahjalarga bo'linadi. Bu lahjalar fonetik jihatdan o'zaro farqlanadi. Adabiy qoraqalpoq tili XX asrning 1-yarmida sharqiy lahja asosida shakllangan. Ungacha qoraqalpoqlar eski o'zbek adabiy tilidan foydalanishgan.

Qoraqalpoq tilining o'ziga xos belgilari: unlilar ohangdoshligi -singarmonizm mavjud. Masalan, Atlarimiz (otlarimiz), kunler - (kunlar); umumturkiy **ch** undoshi **sh** bilan; **sh** esa **s** undoshi bilan almashadi. Masalan, qash (qoch), tas (tosh), bas (bosh). Ayrim so'zlarda g' undoshi o'rnida **v**, **g** undoshi o'rnida y ishlatiladi. Masalan, tav (tog'), tiy (teg) va boshqalar.

Qoraqalpoq tilida, boshqa ko'pchilik turkiy tillarda bo'lganidek, umumturkiy so'zlardan tashqari, arab, eroniy, rus tillaridan o'zlashgan so'zlar va anchagina.

Qoraqalpoq tili yozuvi isloh qilingan arab grafikasi asosida 1924 yilda shakllantirilgan. 1929-40 yillarda lotin grafikasiga asoslangan qoraqalpoq yozuvi amalda boʻlgan boʻlsa, 1940 yildan rus grafikasi asosidagi yozuv joriy etilgan. 1999 yildan lotin grafikasi asosidagi yozuvga oʻtish ishlari amalga oshirilmoqda.

Qadimiy va boy tarixga ega qoraqalpoq folʼklorining asosini lirik va epik asarlarning barcha turlari tashkil etadi. Lirik janr asarlariga xalq, marosim qoʻshiqlari (yor-yor, xaoʻjar, joʻqlov, ramazon, gulapsan, badik va b.), aytis (aytishuv, qoʻshiq-bellashuvlar), matal va maqollar, masallar, tez aytishlar; epik janr asarlariga ertak, toʻlgov, terma, dostonlar kiradi.

Dostonlar qoraqalpoq folʼklorining asosiy janri boʻlib, 4 tur (qahramonlik, lirik, ijtimoiy-maishiy, tarixiy dostonlar)ga boʻlinadi. Qoraqalpoqlarda keng tarqalgan doston «Alpamis» dostoni. SHuning-dek, «Edige». «Qoblan», «Qirq qiz» dostonlari mashhur.

Qoraqalpoq mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi shoir Jien Jirovning (1730-1784) faoliyati muhim ahamiyatga ega. Oʻzining «Ulugʻ togʻ», «Posqan el» dostonlarida qoraqalpoqlarning Xorazmga koʻchib kelish tarixini yozgan. Qoraqalpoqlarning Turkistondan koʻchib kelishiga shoirning yana bir «Xush boʻling, doʻstlar» sheʼri bagʻishlangan. Yana bir shoir Kunxoja sheʼrlarida oʻzi yashagan davrdagi xalq hayotini tasvirlagan. Ajiniyazning ijodi XIX asrda ijod qilgan qoraqalpoq shoirlari orasida etakchi oʻrinni egallaydi. Uning asarlari alohida toʻplamlar sifatida qoraqalpoq, oʻzbek, qozoq va rus tillarida chop etilgan. Berdaq shoirning lirik, satirik, didaktik sheʼrlari, tarixiy dostonlari diqqatga sazovor. Shuningdek, Otesh Alshinbay oʻgʻli (1828-1902), Qolmurot Qurbosh oʻgʻli (1841-1926). Omar Sugʻirimbet oʻgʻli va boshqa shoirlarning sheʼr, doston va boshqa asarlari qoraqalpoq adabiyoti tarixida munosib oʻrin egallaydi.[2. B.152]

XX asr boshlarida qoraqalpoq adabiyotida sheʼriyat etakchilik qildi. Hozirgi zamon qoraqalpoq adabiyotining asoschilari A.Musaev, S.Majitov, K.Avezov, K.YOrmanov, I.Fozilov, N.Dovqoraev, A.Begimov, J.Aymurzaev, D.Nazberganov, M.Daribaev, A.SHomuratov, S.Qurbonniyozov va boshqalarning ijodida madaniyat va maʼrifat, taʼlim, mehnat, tabiat, xalqlar doʻstligi, ayollar tengligi va boshqa umuminsoniy masalalar asosiy mavzulardan boʻldi.

XX asrning 20-40-yillaridagi qoraqalpoq adabiyotida Qozi Maulik Bekmuhammad oʻgʻli (1885-1950), A.Dabilov, S.Nurimbetovlar ijodida xalq ogʻzaki ijodining boy anʼanaviy merosi keng tasvirlangan. 1940-45 yillarda qoraqalpoq adabiyotida tashviqot-targʻibot yoʻnalishidagi publitsistik asarlar bilan felʼeton, ocherk, qisqa hikoyalar yaratila boshladi. Badiiy asarlarning asosiy mavzusi fashizm ustidan gʻalaba qozonish, qahramonlik gʻoyalari boʻlib, badiiy asarlarda ham urush qahramonlarining obrazlari yaratilgan.

Yozuvchi va shoirlardan I.Yusupov, T.Jumamuratov, B.Qaipnazarov, B.Ismoilov, X.Turimbetov, O.Xoʻjaniyozov, T.Qaipbergenov, K.Sultonov, G.Seytnazarov, T.Seytjonov, J.Dilmurotov, S.Pirjonov va boshqalarning ijodi samarali boʻldi. Adabiy tarjimashunoslikka ham koʻp eʼtibor berildi. Qoraqalpoq yozuvchilarining koʻp asarlari, baʼzi adiblarning toʻplamlari oʻzbek, rus, qozoq tillariga tarjima qilindi. Oʻz navbatida boshqa xalqlar adabiyot vakillarining saylanma asarlaridan qoraqalpoq tiliga oʻgirilgan tarjimalari nashr qilina boshlandi.

1960-1980 yillar qoraqalpoq dramagurgiyasida P.Toʻlegenovning «Onalar», «Koʻlanka», «Inson taqdiri», J.Aymurzaevning «Berdaq», «Qadrdon doktor», S.Xoʻjaniyozovning «Suymaganga suykalma», «Ahmoq podsho», T.Seytjonov, I.YUsupovning pʼesalari

(A.Shamuratov bilan birgalikdagi) muhim ahamiyat kasb etadi. SHu davrda lirik-epik she`riyat mazmuni va mavzusi, uning janr jihatdan o`ziga xosligi rivojlandi va boyidi.

1970-1980 yillar dramaturgiyasida teatr sahnalarida qo`yilgan K.Rahmonovning (1942-2002) «U dunyoga taklif» tragikomediya, «Injiqning muhabbati» komediya, I.YUsupovning «Ajiniyaz» opera-librettosi yangi muhim hodisa sifatida tan olindi. X.Saparov, SH.Dilmurotov va boshqalarning she`riy to`plamlari qoraqalpoq bolalar adabiyotiga qo`shilgan muhim hissa bo`ldi. 1970-80 yillardagi qoraqalpoq prozasi G.Esemuratova, U.Pirjanov, A.Atajanov, J.Seytov, S.Bahodirova, X.Hamidov, K.Mambetov, O.Bekbaulov, I.Qurbonboev, S.Soliev, M.Koyipov kabi yozuvchilar bilan boyidi. Hozirgi zamon qoraqalpoq prozasining rivojlanishida T.Qaipbergenovning ijodi alohida o`rin tutadi.

Hozirgi zamon qoraqalpoq she`riyatini g`oyaviy-mavzuli badiiy-estetik jihatdan boyitishga I.Yusupov salmoqli hissa qo`shdi. 1980-yillarning 2-yarmida K.Mambetovning «Xujdan», O.Abdurahmonovning «Bo`sag`a», A.Otepbergenovning «Do`zah ichida», K.Rahmonovning «Oqibat», SH.Seytovning «Xalqobod» romanlari yaratildi. She`riyatga o`z ovozigacha ega bo`lgan K.Karimov, K.Reymov, N.Toreshova, M.Jumanazarova, O.Seytaev, O.Satbaev, J.Xo`shniyozov, X.Dauletnazarov, J.Izboskanov, X.Ayimbetov kabi iste`dodli ijodkorlar kelib qo`shildi.

Teatr sahnalarida tragediya, komediya, tragikomediya janrlaridagi K.Rahmonovning «Laqqilar kasalxonada», S.Jumagulovning «Ekstrasens», «Kuyovingni berib tur», K.Matmurotovning «Farzand», M.Nizamovniig «Noyob nusxa», J.Xo`janovning «Qo`shnimning qizi» asarlari qo`yildi.

Qoraqalpog`iston adabiyotshunoslik faniga 1930 yillarda N.Dovqoraev (1905-53), K.Aymbetov (1908-73), I.Sagitov (1908-93)lar tomonidan asos solingan. Ularning davomchilari: M.Nurmuhammedov (1930-86), N.Japakov (1914-75), S.Ahmetov (1929-96), K.Maksetov (1927-2003), G.Esemuratov (1930), J.Narimbetov (1937-2004), K.Sultanov (1932-2000), K.Mambetov (1942-2001), T.Mambetniyazov (1930), K.Bayniyazov (1934). S.Bahodirova (1944), A.Paxretidinov (1938) va b. [3.B.90-91]

Qoraqalpoqlar san`atining sarchashmalari Sharqiy Evropa va Osiyo qadimiy madaniyati bilan chambarchas bog`liq. Qoraqalpoq ornamentlari Kiev yaqinidan topilgan- kumushdan yasalgan tamg`ali belbog` qadamlari, fibullar va chakka halqalarida ham uchraydi. Chirikrabotda topilgan zargarlik buyumlaridagi motivlarni qoraqalpoq ornamentining timsoli deb hisoblash mumkin. Qoraqalpoqlarda xalqning o`ziga xos etnik xususiyatlari gilam va kashta buyumlarida yaqqol aks ettirilgan. Ularga qo`shni bo`lgan xalqlar orasidan qoraqalpoqlarda ko`proq turkman ornamentlari va naqshlariga yaqinlik seziladi. Qoraqalpoq kigiz va namatlaridagi bezaklar juda qiziqarli bo`lib, ularga naqsh tushirish texnikasi o`ziga xos, qozoqlarnikidan farqli o`laroq, applikatsiya yo`li bilan tushiriladi. Ularda bezaklar to`lqin ko`rinishida bo`ladi, bu juda qadimiy ornament bo`lib, suv ramzini bildiradi. Chunki qoraqalpoqlar qadimdan daryo va ko`l bo`ylarida yashab kelganlar. Ularda qadimdan movut va fil suyagi bilan qadama naqshli yog`och o`ymakorligi rivojlangan. Qoraqalpog`iston hududida antik, o`rta asr va yangi davrlarga oid me`morlik yodgorliklari mavjud.

Tasviriy san`at shakllari rivoj topdi (I.Savitskiy, K.Soipov, J.Izentaev, J.Kuttimurotov va boshqalar). Nukusda Qoraqalpog`iston davlat san`at muzeyi, Qoraqalpog`iston Respublikasi o`lkashunoslik muzeyi faoliyat ko`rsatmoqda. Qoraqalpoq san`ati an`anaviy shaklga, chuqur

tarixiy o'tmishga ega. Qoraqalpog'iston san'atda o'ziga xos milliylik saqlanib qolgan mintaqadir. Xalq orasida o'tov, hovli an'anaviy yashash joylari hisoblanadi. Bugungi kunda ham san'atdagi an'anaviylik hamda milliy o'ziga xoslik saqlanib qolgan va o'z rivojlanishiga ega.

Qoraqalpoq musiqa madaniyati uzoq tarixga ega bo'lib, hozirgi kunda boy musiqiy fol'klar, og'zaki an'anadagi professional musiqa va shuningdek, rivoj topgan kompozitorlik ijodiyoti namunalariga egadir.

Musiqiy fol'klar shakllar asosini qo'shiqlar tashkil etadi. Xalq marosimlari bilan bog'liq bir qancha janrlar (mavsum marosim qo'shiqlardan «Aydar-aydar» — shamolni chaqirish, diniy marosim — «Yaramazan», oilaviy marosim va maishiy qo'shiqlardan «Yar-yar», «Hawjar», «O'len», «Sin'sio», «Joqlao» va b.) uning eng qadimgi qatlamini tashkil etadi. Badiiy mazmuniga ko'ra xalq qo'shiqlari ishqiy-lirik, tarixiy, marosim, ayollar (qizlar), bolalar qo'shiqlaridan iborat. Ularning aksariyati diatonik lادلarga asoslanib, ohanglari melizmatik bezaklarga boy kuychanlik xususiyatlarga ega. Qoraqalpoqlarda islomdan oldingi madaniyat hisoblanuvchi ruhlarni chaqirish, ular yordamida bemorlarni davolash uchun porxay (parixon)lar tomonidan ijro etilgan aytimlar ham saqlangan («Balik», «Gulapsan»). Fol'klar musiqasida ayollar (qizlar)ning chang qo'biz musiqasi, yigit-qizlarning teatrlashgan o'yin-qo'shiqlari, laparlari («yag'li baxar») mavjud. [4.B.55]

Qoraqalpoqlarning og'zaki an'anadagi professional musiqasining markaziy qismini doston musiqasi egallaydi. Qoraqalpoq doston ijrochilari 3 turga bo'linadi: jirovlar, baxshilar va qissaxonlar. Ularning har biri o'ziga xos ma'lum ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga kelgan bo'lib, bir-biridan repertuaridagi dostonlar mazmuni, ijro uslubi, doston aytim kuylari hamda musiqiy cholg'u jo'rnavozligi jihatidan farq qiladi. Jirovlar faoliyati an'anaviy ijodning eng qadimiy qatlamiga mansub bo'lib, qahramonlik dostonlarni («Qoblan», «Shar'yar», «Edige», «Alpamis», «Maspatscha»), tarixiy to'lg'ovlarni ichki ovozda qo'biz jo'rliqida ijro etishadi. Baxshi (baqsi)lar ishqiy-lirik va qahramonlik dostonlarni («Yusuf-Zulayha», «Zaure-Tayir», «Yusuf-Ahmet», «Go'ro'g'li») hamda mumtoz she'riyati asarlarini ochiq ovozda, dutor va g'ijjak jo'rliqida (gohida bo'lamon ham qo'shiladi) ijro etishadi. Kuylar murakkabligi, ifoda vositalar boyligi bilan jirovdan farq qiladi. Qissaxonlar ko'pincha savodxon shaxslar bo'lib, xalq yig'inlarida doston qo'lyozmalarini o'qib yoki yoddan aytib berishadi. Ular she'rlarni faqat o'ziga xos, nutq intonatsiyasiga yaqin aytim kuy (nama)larga solib, musiqiy cholg'u jo'rliqisiz ochiq ovozda ijro etishadi.

Milliy musiqa cholg'ulari qatoriga dostonchilarning cholg'ulari bo'lmish qo'biz, dutor, g'ijjak (girjek) va bo'lamondan tashqari chang qo'biz, qamish surnay va bolalar xushtagi («iskirau-ik») kiradi. O'tmishla qoraqalpoqlarda chindovul, surnay, karnay, nog'ora, dap (doira) kabi cholg'ularning mavjudligi haqida qaxramonlik dostonlarida ma'lumotlar saqlangan. Bulardan qo'biz va dutor keng tarqalgan, ularda mohir sozandalar tomonidan qoraqalpoq mumtoz cholg'u kuylari chalinadi. Ayniqsa, dutor kuylari orasida «Muxalles», «Nalish» kabi turkumiy kuylar shaklan murakkab va ifoda vositalarining boyligi bilan ajralib turadi. Qoraqalpoq an'anaviy musiqa rivojlanishiga XX asrda Nurabullo jirov, Erpo'lat jirov, Ho'qiz jirov, Jumaboy jirov, Qiyos baxshi Hayratdinov, Japaq baxshi SHomurotov, Esjan baxshi Qospo'latov, Kenjaboy baxshi Tilevmurotov, Qoraqalpog'iston xalq artisti T.Qurbonov va boshqalar salmoqli hissa qo'shdilar. [5]

Shu vaqtlarida milliy bastakorlik ijodiyoti shakllana boshladi. Musiqadi dramalar, kichik simfonik asarlar, xorlar, kamer asarlar va hokazolar yozildi. Bu sohaga Japaq baxshi Shomurotov va O.Halimovlar salmoqli hissa qo`shdilar. 1970-90-yillarga kelib opera, oratoriya, simfoniya, kontsert, sonata kabi yirik janrlardagi asarlarning ilk tajribalari paydo bo`ldi: N.Muhammeddinovning «Ajiniyaz» operasi (1974), «Birinchi qoraqalpoq simfoniyasi» (1971), birinchi milliy baleti «Oyjamol» (1996), G.Demesinovning 2 simfoniyasi, fortepiano va orkestr uchun kontsertlari va boshqalar. O.SHomurotova, G.Sherazieva, R.Svitoe, S.Mambetova, O.Otamurotova, I.Rafiqova, D.Kaipov va boshqalar zamonaviy musiqa madaniyatiga salmoqli hissa qo`shdilar. Respublikaning madaniy hayotida simfonik orkestr, katta xor jamoasi va balet truppasi faol ishtirok etmoqda. SHuningdek, Berdaq nomidagi filarmoniya (1946 y.), Qoraqalpoq davlat teleradio qo`mitasi qoshidagi xalq cholg`ulari orkestri, «Ayuqulash» ashula va raqs ansambli, «Muxalles» dutorchilar ansambli va boshqa musiqiy jamoalar faoliyat yuritmoqda. Qoraqalpog`iston ommaviy (estrada) musiqasi sohasida «O`ynasin» vokal cholg`u ansambli, «Gulzor», «Sawbet», «Miyras», «Jigitlar» guruhlari, Z.Xo`janazarova (1961-92), R.Kutekeeva, M.Sapaeva, D.Mambetmuratov, G.Munteeva, M.Otamurodov, G.Ollabergenova kabi estrada xonandalari mashhur. [6.B.112]

Undan tashqari, Respublikada Qoraqalpoq teatri, 1978 yilda tuzilgan S.Xo`janiyozov nomidagi Davlat yosh tomoshabinlar teatri va 1990 yilda tuzilgan Davlat qo`g`irchoq teatri faoliyat ko`rsatmokda.

References:

1. Алиева Н. Санъат – менинг ҳаётим – Т.: Ғ.Ғуллом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1975.
2. Баяндиев Т. “Қорақалпоқ театри тарихи” Т.: ЎзДСМИ 2011 й. 152-бет
3. Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2006
4. Станиславский К.С. Актёрнинг ўз устида ишлаши. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1965.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. XVII боб, 70-модда.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.: Давлат илмий нашриёти, 11-том.